

“Een coffer mit ranssen”

Geplooide en gerimpelde hoofddoeken in de Nederlanden van de late middeleeuwen

TERMINOLOGIE:

In 1444 werden de achterstallige schulden van de in 1436 overleden Jacoba van Beieren opgetekend en afgehandeld door haar testamentoren. In dit document is er sprake van een kist waarin Jacoba's hoofd- en nachtdoeken bewaard werden en "die cleynoden van ranssen". De inhoud van de koffer moest verdeeld worden onder haar twee trouwe kamervrouwen *joncfrouwe Ermgart van Rietvelt* en *joncfrou Haestgen*.

Dit manuscript is één van de vele geschreven bronnen die het woord *ranssen* in verband brengt met hoofddoeken.

Jacob Verdam geeft in het Middelnederlandsch Woordenboek volgende betekenis aan het woord *ranse*:

RANSE (**ransse**, **rantse**), znw. vr. en m. Ook **rans** (**ranss**, uit **rants**?), znw. m. Mnd. *ranze*, *ranse*, *rantze*; mhd. *ranze*.
Benaming van een vrouwenkleedingstuk van de eene of andere fijne stof, waarschijnlijk een synoniem van hovetcleet, nl. *eene muts met een kap, die in plooiën langs het gelaat en op de schouders afhing*

Uit vergelijkingen van de verschillende Nederlandse historische vermeldingen kunnen we opmaken dat de benaming *ranse* inderdaad gebruikt werd voor hoofddoeken die voorzien waren van gerimpelde randen die vaak uit meerdere lagen bestonden. Zo is er bijvoorbeeld uit Kampen een regulering bewaard waarin de dikte van de gerimpelde rand aan beperkingen wordt onderworpen (opgetekend in 1366).

VOORGESCHIEDENIS:

Al vanaf de 9^e eeuw vinden we in onze streken een vermelding van gerimpelde hoofdbedekking. Amalarius van Metz, bisschop van Trier, vaardigde toen een regel uit om nonnen het dragen van gerimpelde hoofdkleden te verbieden. Hoe deze eruit gezien hebben is niet bekend.

De oudste iconografische sporen voor gerimpelde hoofdbedekking vinden we in het noorden van Spanje vanaf de vroege 12^e eeuw (hiervandaan komen ook de enige archeologische vondsten van middeleeuwse gerimpelde hoofdbedekking). Uit deze Spaanse mode zijn de in de 13^e en begin 14^e eeuw zeer populaire fillet-barbettes

gegroeid. Ook in onze gebieden en eigenlijk heel West-Europa zijn deze vaak van plooitjes of rimpeltjes voorzien.

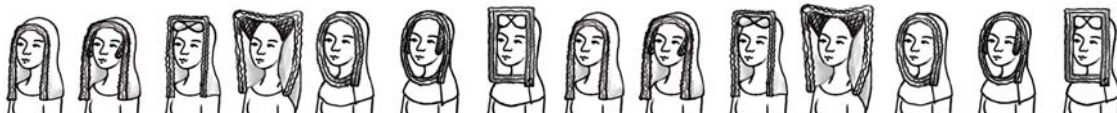
Afb. 1 – Namen, ca. 1235, Afb. 2 – Leuven, ca. 1260, Afb. 3 – Roermond, ca. 1240

Vanaf de 2^e helft van de 13^e eeuw zien we in onze streken steeds meer andere soorten hoofdbedekking met gerimpelde randjes. Zowel gerimpelde wimpels (bv. Afb. 5) als gerimpelde hovetleden (Afb. 4 en 6) komen voor.

Afb. 4 – Dordrecht, 1250-1350, Afb. 5 – Maasland, 1275-1300, Afb. 6 – Nijvel, 1298

Deze types van gerimpelde hoofdkleden vinden we bijna overal in Europa, van Spanje tot Engeland en van Bohemen tot Italië en alles ertussenin. Rond 1340 wordt het echter steeds gebruikelijker om de randen meer en meer van verschillende lagen ruches te voorzien. In plaats van een hoofddoek met een bescheiden laagje plooitjes groeit deze hoofdbedekking uit tot een ware vorm van extravagantie.

Tussen ongeveer 1345 en 1500 verspreid deze nieuwe mode zich vanuit het toenmalige centrum (op gebied van mode, kunst en hofcultuur) Bohemen zich over Duitsland, de Nederlanden, Engeland en Scandinavië. In Frankrijk en Italië komt deze hoofddoek wel af en toe voor maar hij is er bij lange na niet zo algemeen gevestigd als in de overige gebieden.

In de Lage Landen zijn er vooral veel bronnen voor de aanwezigheid van deze mode in het huidige Vlaanderen. Dit heeft ook wel te maken met het feit dat het artistieke zwaartepunt zich toen meer in het zuiden bevond, en dat pas later in de tweede helft van de 15^e eeuw de Utrechtse beeldhouwers en de Haarlemse schilders hier weer een evenwicht in brachten. Er blijven uit Nederland echter genoeg voorbeelden over om er niet aan te moeten twijfelen dat deze bijzondere hoofdbedekking ook hier erg in trek was.

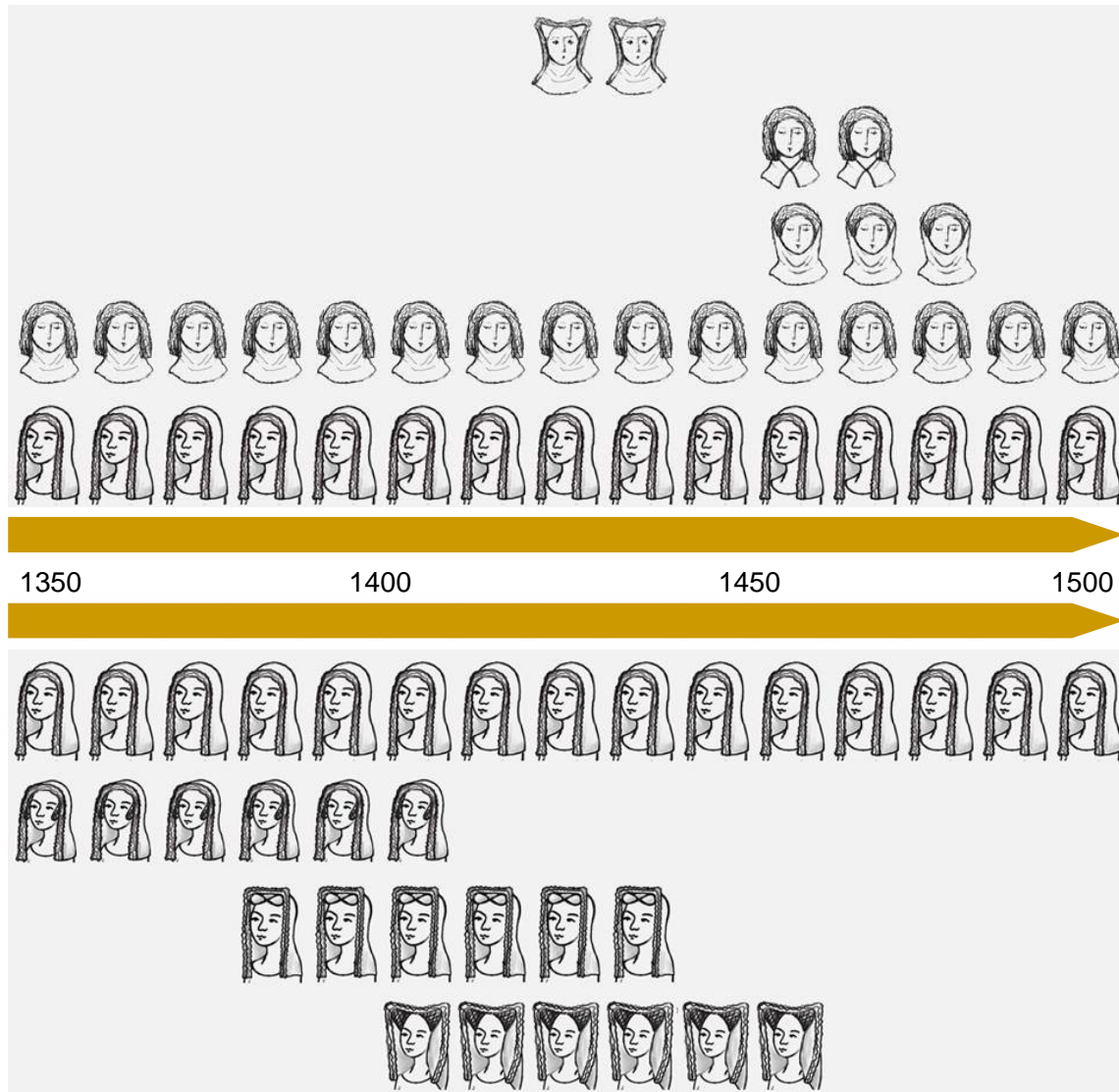

Afb. 7 – IJsselstein, 1340-1377, Afb. 8 – Robert Campin, ca. 1410, Afb. 9 – Antoing, 1430-1450, Afb. 10 – Utrecht, 15^e eeuw, Afb. 11 – Nederlands meester, ca. 1490, Afb. 12 – Volgeling van Hans Memling, 1490-1500

Desondanks blijft de eenvoudigere vorm van gerimpelde hoofdkleden in allerlei variaties doorheen de hele 14^e en 15^e, en zelfs een deel van de 16^e eeuw gebruikelijk. In de 2^e helft van de 15^e eeuw zal het grootste deel van de iconografische bronnen zelfs bestaan uit voorbeelden van dit eenvoudige type.

Niet alleen de eenvoudige vorm kent bijna oneindig veel variaties in de manier waarom hij gedragen wordt, ook het nieuwe 14^e eeuwse type heeft deze eigenschap.

U-VORM:

Zoals op bovenstaande tijdsband te zien is blijft de basis, de halfcirkelvormige of rechthoekige hoofddoek met daaraan een gerimpelde rand aan de kant van het gezicht, en soms ook aan de rugzijde doorheen de afgebeelde 150 jaar quasi hetzelfde. Er zijn echter wel andere verschillen die typisch kunnen zijn voor slechts enkele decennia. Deze bevinden zich vooral op het vlak van de haarmode en op het al dan niet toevoegen van een wimpel aan het geheel, en weer verschillende variaties m.b.t. hoe deze dan precies wordt gedragen.

Afb. 13 – Missaal van Lodewijk van Male, 1350-1365, Afb. 14 – Gent, 1360-1410, Afb. 15 – Zwolle, ca. 1410

De hoofddoeken konden zowel gedragen worden op zo'n manier dat het haar niet zichtbaar was (Afb. 15) of met kleine korte vlechtjes die vanaf de slapen langs het gelaat naar beneden hingen, of soms brutaal naar voren wezen (Afb. 13). Enkele beelden uit Gent tonen ook los haar onder de hoofddoeken, maar dit heb ik nergens anders aangetroffen (Afb. 14).

Afb. 16 – Breda, 1370-1380, Afb. 17 – Gent, 1360-1410

Af en toe zien we ook dat onder de hoofddoek een metalen kroontje met rozetten of andere decoratie wordt gedragen. Dit zal natuurlijk ook sterk afhankelijk geweest zijn van de status van de drager.

Afb. 18 – Koolskamp, 1375-1380, Afb. 19 – Brugge, 1400-1450, Afb. 20 – Brugge, 1425-1450

In West-Vlaanderen werd het haar ook meer in kleine knotjes boven op het hoofd gedragen naar het einde van de 14^e eeuw toe. Dit lijkt een erg lokaal fenomeen geweest te zijn.

Afb. 21 – Jan van Eyck, 1439, Afb. 22, West-Souburg, 15^e eeuw

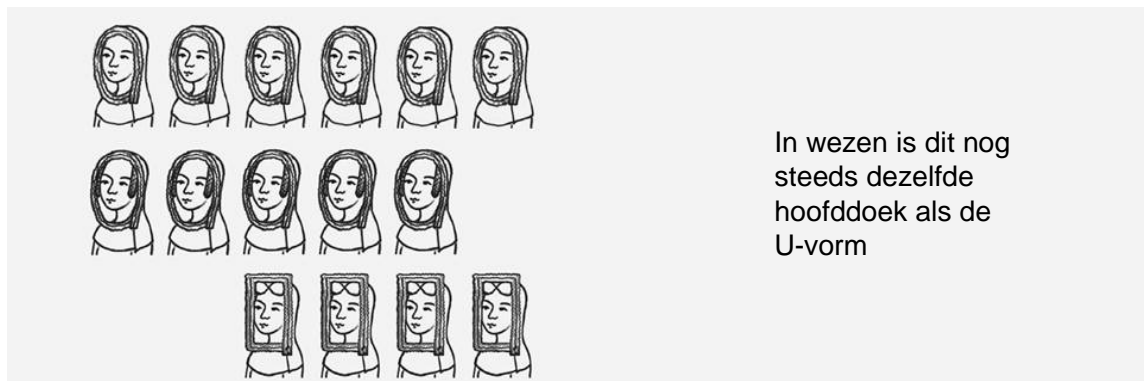
In de jaren 30 van de 15^e eeuw evolueerden deze kleine knotjes in onze streken tot de bekende hoorntjes waar het haar in opgestoken werd. In Engeland komt de combinatie van dergelijke hoorntjes met gerimpelde hoofdkleden reeds voor vanaf ca. 1415. In de noordelijke Nederlanden lijkt deze mode minder populair geweest te zijn.

Afb. 23 – Meester van Joachim en Anna, ca. 1470, Afb. 24, Utrecht, ca. 1470, Afb. 25 – Joos van Gent, 1465-1468

Vooral in de 15^e eeuw werden de hoofdkleden ook wel eens vastgespeld onder de kin. In bepaalde regio's van het Heilige Roomse Rijk was dit al langer gebruikelijk (bijvoorbeeld in Basel en Zuid-Duitsland vanaf ca. 1370/80).

O-vorm:

Een tweede type is de O-vormige *ranse*. Deze was vooral populair tussen 1360 en 1420. In wezen is dit dezelfde hoofddoek als de U-vormige *ranse*. Het gaat nog steeds om een halfrond of rechthoekig hoofdkleed met een gerimpelde rand. Bij de O-vormige *ranse* werd deze echter dicht gemaakt d.m.v. een speld o.i.d. zodat het effect van een kaproen zonder lamfer ontstaat. Net zoals bij de U-vormige *ranse*, blijft de hoofddoek zelf doorheen de jaren eigenlijk hetzelfde, maar is het vooral het kapsel wat veranderd.

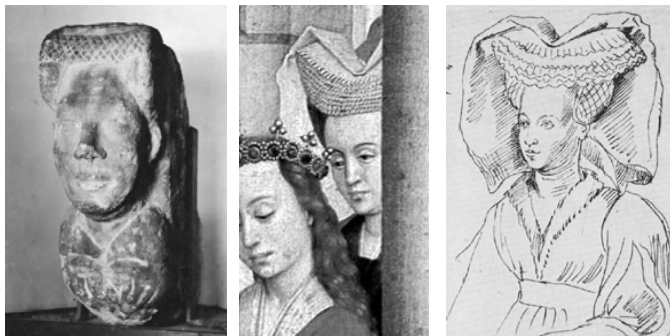
Afb. 26 – Brevarium van Lodewijk van Male, ca. 1365, Afb. 27 – Brugge, 1380-1420, Afb. 1365-1420.

De O-vorm lijkt ook eerder typisch te zijn voor Vlaanderen maar een gelijkaardig voorbeeld uit Keulen doet vermoeden dat het ook elders in de Nederlanden gedragen werd.

OVERIGE TYPES:

Naast de U-vorm en de O-vorm zijn er nog een aantal andere soorten van gerimpelde hoofdkleden die als afzonderlijk type zouden kunnen beschouwd worden.

Het eerste is wat ik in mijn Bachelor scriptie de '*platte ranse*' heb gedoopt. Dit type bestaat eigenlijk uit een rechte strook van verschillende gerimpelde lagen stof die boven op het hoofd gelegd wordt, met een afzonderlijke doek erbij die de achterzijde van het hoofd bedekt. Dit type wordt altijd gedragen in combinatie met kleine knotjes of het grotere hoornkapsel.

Afb. 28 – Gent, 1430-1460, Afb. 29 – Rogier van der Weyden, ca. 1450, Afb. 30 – Verloren gegaan origineel, 1430-1450

Een ander type is de korte U-vormige *ranse*, die enkel in de 2^e helft van de 15^e eeuw voorkomt. De naam zegt het zelf, hij is eigenlijk identiek aan de U-vorm, maar dan niet langer dan de onderkant van de oren.

Afb. 31 – Rogier van der Weyden, ca. 1450, Afb. 32 – Geertgen tot Sint Jans, ca. 1480, Afb. 33 – Hugo van der Goes, 1475-1480

Daarnaast zijn er nog enkele types waarvan men zich terecht kan afvragen of deze een weergave zijn van de werkelijkheid of ontsproten zijn aan de fantasie van de kunstenaar. Ze zijn erg zeldzaam en komen vaak enkel voor op het werk van één kunstenaar (bv. Afb. 34 en 35). Vaak hebben ze ook geen buitenlands equivalent en zijn zodoende dus volledig geïsoleerd.

Afb. 34 en 35 – Geertgen tot sint Jans, ca. 1480

Afb. 36 – Robert Campin, ca. 1410, Afb. 37 – Lage Landen, ca. 1500